

Jerzy Juchnowskiorcid.org/
0000-0003-0064-7552**Sebastian
Juchnowski**orcid.org/
0000-0001-9376-2992

Koncepcje unijno-federalistyczne w polskiej myśli politycznej na tle integracyjnych idei europejskich

Idee federacyjno-integracyjne były stałą wartością europejskiej, a szczególnie polskiej myśli politycznej. Już w starożytnej Grecji pojawiła się wyraźniej zarysowana idea integracyjna. Zmaterializowała się ona w postaci związków państw oraz związków religijnych, zwanych amfiktioniami. Największe znaczenie miała amfiktionia delficka, skupiona wokół świątyni Apollina, do której należało 12 *polis*. Zasadniczymi czynnikami starożytnych związków były uwarunkowania gospodarcze, militarne oraz ideologiczno-religijne. Tego typu związki miały znaczenie dla utrzymania pokoju wśród państw greckich, ponieważ ich gremia zajmowały się m.in. arbitrażem międzynarodowym. Wstępne założenia starożytnych federacji greckich opracował jeden z tzw. siedmiu mędrców starożytnego świata – Tales z Miletu, filozof, matematyk, uważany za ojca greckiej nauki, założyciel jońskiej szkoły filozofii przyrody¹.

Integracją kontynentu był zainteresowany starożytny Rzym. Wielu rzymskich myślicieli nie rozwijało idei integracji *explicite*; a wynikało to z faktu, że proces integracyjny był konsekwentnie realizowany przez państwo. Praktyka wyprzedziła teorię. W dobie *Imperium Romanum* mamy do czynienia nawet ze zjawiskiem globalizacji, odpowiadającym ówczesnemu poziomowi cywilizacyjnemu, obejmującego najbardziej rozwinięte pod względem gospodarczym i kulturalnym obszary trzech kontynentów. Zatem praktyka (polityka) wpływała na rozważania teoretyczne rzymskich filozofów polityki. Podbój, rozwinięta komunikacja lądowo-morska oraz wspólny zintegrowany system prawa, język i ugruntowana

¹ J. Wolski, *Historia powszechna starożytności*, Warszawa 1996, s. 127–129, 140–141, 213–216; G.L. Seidler, *Przedmarksistowska myśl polityczna*, Kraków 1985, s. 80–129; W.B. Jastrzębowski, *Traktat o wiecznym przymierzu między narodami ucywilizowanymi. Konstytucja dla Europy*, oprac. i zarys dziejów myśli politycznej F. Romantowska, Warszawa–Łódź 1985, s. 11–16.

w świadomości politycznej Rzymian idea społeczeństwa obywatelskiego, głównie z okresu republiki, wpłynęły na działania integracyjne państwa rzymskiego².

W mentalności Rzymian stopniowemu zlanii uległa samoidentyfikacja jako obywatela Rzymu i obywatela świata. Taki stan rzeczy starał się osiągnąć Napoleon I, prowadząc podbój kontynentu.

Rozważania w zakresie teorii i praktyki integracji towarzyszyły średniowiecznej myśli politycznej. Dążenia integracyjne oparte były głównie na ideałach chrześcijaństwa oraz średniowiecznej dyplomacji i interesie gospodarczo-militarnym. Jednak mniejsze znaczenie miały same kwestie ekonomiczne dla celów integracyjnych. Wykorzystywano w tym celu instytucję Kościoła, którego struktury organizacyjne były dobrze urządzone i funkcjonalne, czym nie mogło się pochwalić wiele instytucji państwowych. Nawet walka o inwestyturę nie zachwiała ideą i polityką federacyjną głównych państw kontynentu. Idea i polityka federacyjno-integracyjna wczesnego Średniowiecza była w wielu wypadkach swoistym przedłużeniem i odwzorowaniem modelu doby *Imperium Romanum*. Sprzyjającym czynnikiem aksjologicznym dla europejskiej federacji było, jak już zostało wspomniane, chrześcijaństwo z jego gloryfikacją uniwersalizmu³. Próbę odbudowy cesarstwa rzymskiego, ale o zasięgu ogólnoeuropejskim, we wczesnym średniowieczu podjął Karol Wielki, cesarz od 800 r., następnie cesarze niemieccy, począwszy od Ottona III. Jednak miały to być imperia sfederalizowane, a nie połączone w jedną całość tak jak starożytny Rzym. Na taką politykę wpływ miały wartości renesansu, rozwijające się w Europie Zachodniej od przełomu XII i XIII w., a następnie myśl polityczna tomizmu⁴. W Europie Środkowej proces ten rozpoczął się ok. 100 lat później, natomiast Europa Wschodnia, od Wielkiego Księstwa Litewskiego na wschód, pozostała w okowach bizantyjskiej struktury władzy, z mocnymi elementami mongolskimi⁵. Jednocześnie w Europie zaczęły się tworzyć państwa narodowe. W Polsce mamy do czynienia z tym zjawiskiem

² P. Turczyński, *Integracja i dezintegracja w Europie*, w: *Procesy integracyjne i dezintegracyjne w Europie*, red. A. Pacześniak, M. Klimowicz, Wrocław 2014, s. 44–50; J. Juchnowski, *Istota państwa w zachodnioeuropejskiej myśli politycznej. Od polis do państwa narodowego*, Warszawa 2013, s. 31–33; M. Jaczynowska, *Historia starożytnego Rzymu*, Warszawa 1986, s. 110–130, J. Korpany, *Myśl polityczna republiki rzymskiej*, Wrocław 1977, s. 28–32.

³ J. Juchnowski, *Istota państwa...*, s. 34–44; T. Szczech, *Państwo i prawo w doktrynie św. Augustyna, M. Lutra i Jana Kalwina*, Łódź 2006, s. 140–151; Ch. Dawson, *Formowanie się chrześcijaństwa*, Warszawa 1987, s. 164, 177, 252–255; J. Baszkiewicz, *Myśl polityczna wieków średnich*, Warszawa 1970, s. 5–30, 48–72, 184–192, 214–230; D.B. Heater, *Political Ideas in the Modern World*, New York 1962, s. 131–136, 140–141.

⁴ S. Swieżawski, *Św. Tomasz na nowo odczytany*, Poznań 2002, rozdz. XXII; W. Abraham, *Dante jako polityk i publicysta*, Poznań 1922.

⁵ Zob. szerzej: J. Juchnowski, J.R. Sielezin, *Ancient and Medieval Nation State: Political and Historical Deliberations*, w: *Challenges to Representative Democracy: a European Perspective*, red. R. Wiszniowski, Frankfurt am Main–New York–Oxford 2015, s. 15–46; K. Modzelewski, *Barbarzyńska Europa*, Warszawa 2004; J. Le Goff, *Kultura średniowiecznej Europy*, Warszawa 1994; W. Serczyk, *Iwan IV Groźny*, Wrocław 2004, rozdz. I, III; S.M. Solovev, *From Clan to Crown. History of the Russia from Earliest Time*, Gulf Breeze 1976.

od wieku XIV. Zatem z jednej strony występuje polityczna inspiracja federacyjna wynikająca z myśli politycznej renesansu, z drugiej zaś ma miejsce proces powstawania państw narodowych, które wyraźnie spowalniały procesy integracyjne w Europie. Istotnymi czynnikami integracyjnymi pozostawały związki dynastyczne, mające charakter polityczny i religijny jednocześnie. Zjawisku temu towarzyszyło poczucie wspólnoty elit feudalnych i naukowych. W literaturze przedmiotu nie docenia się związków kulturalno-naukowych jako jednego z głównych czynników powstania związków federacyjnych państw. Związki w postaci uniwersytetów, poczucie wspólnoty wśród uczonych i wzajemne zrozumienie oraz życzliwość, połączona z łatwą możliwością porozumiewania się i zrozumienia swoich osiągnięć ze względu na ogólnoeuropejski język, którym była łacina, stanowiły istotne podwaliny dla procesu integracyjnego⁶.

Ideale i wartości renesansu znalazły swoje miejsce w politycznych koncepcjach federacyjno-integracyjnych czasów nowożytnych. Przede wszystkim można było to zauważyć w projekcie pokojowym króla Czech Jerzego z Podiebradów który proponował utworzenie antytureckiego związku chrześcijańskiego władców europejskich. Na czele związku, jako *praesidens pater*, miał stanąć władca Francji Ludwik XI. Związek rozporządzałby organami ponadpaństwowymi. Miały nimi być konsystorz i zgromadzenie związkowe. Konsystorz pełniłby rolę władzy ustawodawczej, przy czym prawu związkowemu musiałyby być podporządkowane systemy prawa krajowego. Konsystorz również pełniłby rolę sądu międzynarodowego. Natomiast zgromadzenie związkowe głównie decydowało o wojnie i pokoju oraz rozstrzygałoby konflikty między władcami – członkami federacji. Kazimierz Jagiellończyk podpisał ten traktat w 1462 r.⁷ W projekcie Jerzego z Podiebradów można dostrzec rozwiązania, które 600 lat później przyjęła Unia Europejska. Renesans, a następnie oświecenie wniosły nowe rozumienie integracji. Idea federalizmu wyzwoliła się od średniowiecznych tendencji uniwersalistycznych.

W koncepcjach integracyjnych zaczęto konsekwentnie uwzględniać prymat zasady narodowościowo-państwowej oraz utrzymania pokoju w Europie. Zasady ideowo-religijne nie miały już takiego znaczenia. Chodziło o uspokojenie konfliktów i wyeliminowanie wojen religijnych. Ponadto coraz większe znaczenie integracyjne miały sprawy ekonomiczne. Projekt króla Czech, mimo pojawienia się w tym czasie wielu koncepcji związanych z zapobieżeniem europejskim wojnom, był najbardziej nowoczesnym, realistycznym, uwzględniającym sytuację polityczną i poziom cywilizacyjny Europy.

⁶ J. Kłoczowski, *Europa. Chrześcijańskie korzenie*, Warszawa 2004, s. 50–57; W. Ullmann, *Średniowieczne korzenie renesansowego humanizmu*, Łódź 1985, s. 181–199; B. Zientara, *Historia powszechna średniowiecza*, Warszawa 1968, s. 359–368, 424–429; D.B. Heater, dz. cyt., s. 126, 133, 140–143.

⁷ K. Fiedor, *Niemieckie plany integracji Europy na tle zachodnioeuropejskich doktryn zjednoczeniowych 1918–1945*, Wrocław 1991, s. 4–8; R. Heck, *Czeski plan związku władców europejskich z lat 1462–1464*, w: *Studia z dziejów polskich i czeskich*, red. E. i K. Maleczyńscy, Wrocław 1960, s. 48–52.

Na odnotowanie zasługuje również idea utworzenia Stanów Zjednoczonych Europy zgłoszona przez Henryka IV, króla Francji. W istocie tzw. wielki plan Henryka IV nie odbiegał od założeń projektu Jerzego z Podiebradów. *Novum* w planie Henryka IV było doprowadzenie do równowagi sił wśród 15 państw europejskich oraz utworzenie rady generalnej Europy jako organu wykonawczego i arbitrażowego federacji dla utrzymania pokoju⁸. Były to idee i zasady, które zostały uwzględnione przy tworzeniu Stanów Zjednoczonych Ameryki, a nawet mają trwałą wartość dla współczesnej europejskiej myśli politycznej. Do idei takich nawiąże w latach 20. XIX w. książę Adam Czartoryski w swoich koncepcjach zjednoczenia kontynentu. Plan Czartoryskiego zakładał całkowitą sekularyzację idei wspólnoty europejskiej jako *Republica Christiana*⁹.

Wiek XVI i XVII nie służył procesowi integracyjnemu ze względu na podział ideologiczny oraz podboje kolonialne. Ta ostatnia kwestia coraz bardziej polaryzowała stosunki międzypaństwowe w Europie Zachodniej. Tym bardziej więc pojawienie się Planu Henryka IV miało istotne znaczenie teoretyczne dla stosunków międzynarodowych. Wielki Plan był jednak nie do zrealizowania w wyniku ambicji politycznych francuskiej dynastii Burbonów i ze względu na trwającą wojnę trzydziestoletnią. Stąd, jak można sądzić, brytyjski polityk i twórca religijnego ugrupowania kwaków William Penn zaproponował model luźniejszego związku politycznego, który przyjmując obecną terminologię, można określić mianem konfederacji. Związek państw europejskich miał mieć zasięg euroatlantycki, od Turcji po kolonie brytyjskie w Ameryce Północnej. Ważnym czynnikiem integracyjnym miał być pokój w Europie i pokojowa polityka kolonialna, a strukturą sprzyjającą rozbudowie wewnętrznej federacji miał być parlament złożony z przedstawicieli państw, które w bliskiej przyszłości miały następnie powołać wspólny rząd i utworzyć arbitrażowe sądownictwo¹⁰.

Integracji kontynentu wieku XVI i XVII sprzyjała rewolucja intelektualna i naukowo-techniczna, jednak dążenia absolutystyczne poszczególnych państw, połączone z autarkicznością gospodarczą, wyeliminowały cywilizacyjno-ideologiczne czynniki federacyjne. Merkantylizm, a następnie pojawienie się kapitalistycznych cech i funkcji gospodarki oraz nowej klasy – burżuazji dążącej do szybkiego wzbogacenia się i zdobycia władzy politycznej w państwie, nie służyły realizacji koncepcji federacyjnych. Nawet w sferze teorii nie wyciągnięto wniosków z wojny trzydziestoletniej. Nie pojawiły się w tym okresie realistyczne koncepcje federalistyczne. Cechą bowiem tej epoki, przede wszystkim wieku XVII, był rozwój gospodarki o cechach wczesnokapitalistycznych oraz szerszy zasięg produkcji i poszukiwania rynków zbytu i źródeł surowców. Ponadto ważniejsze

⁸ K. Łastawski, *Od idei do integracji europejskiej*, Warszawa 2003, s. 33–34; Z. Wójcik, *Historia powszechna. Wiek XV–XVII*, Warszawa 1995, s. 310; W.B. Jastrzębowski, dz. cyt., s. 26–27; D. de Rougemont, *The Idea of Europe*, London–New York 1966, s. 100–103.

⁹ N. Davies, *Europa. Rozprawa historyczna z historią*, Kraków 1998, s. 566; K. Pomian, *Europa i jej narody*, Warszawa 1992, s. 68–70; W. Voise, *Początki nowożytnych nauk społecznych. Epoka renesansu, jej narodziny i schyłek*, Warszawa 1962, s. 41–49.

¹⁰ K. Łastawski, dz. cyt., s. 34–35.

były problemy wewnętrzne państw obfitujące w „rewolucje mieszczańskie” i realizację protekcyjnistycznej polityki państwa. Nowej, mieszczańsko-burżuazyjnej klasie politycznej nie odpowiadała już reglamentacja gospodarcza państwa i eksploatacyjna polityka fiskalna¹¹. W ogóle „Wielki Wiek” miał charakter przełomowy dla Europy i europejskiej myśli politycznej. Jego osiągnięcia cywilizacyjne dały podstawy teoretyczne i praktyczne dla oświecenia. Można nawet sformułować opinię, że wiek XVII należy zaliczyć do doby oświecenia. Wiek XVIII konsumował osiągnięcia poprzedniego stulecia. Oświeceniowi towarzyszyła rywalizacja wśród narodów i państw Europy, niemal na wszystkich najważniejszych płaszczyznach. Idee oświeceniowe nie lansowały integracji kontynentu. Kościół katolicki, osłabiony przez reformację, nie był w stanie dokonać restauracji dawnego *Corpus Christianum*. Polityka teologa kontreformacji Francisco Suareza nie osiągnęła swojego celu. Dominowały takie nurty, jak: racjonalistyczna szkoła prawa naturalnego, idee utylitarystyczne Barucha Spinozy, doktryna Thomasa Hobbesa czy idee liberalizmu politycznego Johna Locke’a¹².

Nierozwiązywane problemy wewnątrzpaństwowe i narodowe w dobie oświecenia pogłębiły podziały polityczne dziewiętnastowiecznej Europy. Jediną próbą integracji były podboje Napoleona I lub inne wymuszone formy podporządkowania państw interesom Francji. Należy podkreślić, że była to jedyna metoda integracji kontynentu. Została ona unicestwiona przez Kongres Wiedeński, który podzielił Europę i oddał ją pod dyktando wielkich mocarstw. Dziewiętnastowieczna burżuazja nie była zwolenniczką integracji kontynentu. Wrogów widziała wśród samej siebie. Często państwo traktowano jako przedsięwzięcie kapitalistyczne, oparte na zasadzie zysku. Taki sposób widzenia państwa uniemożliwiał procesy integracyjne. Ponadto pojawienie się zróżnicowanych idei z zakresu filozofii politycznej w sposób istotny utrudniało sformułowanie w miarę uniwersalnego modelu federalcyjnego¹³. Romantyzm, rozbudzając idealizację narodu – ludu, znaczenie tradycji i państwa narodowego, jeszcze bardziej deprecjonował trendy zjednoczeniowe. Dla XIX w. najistotniejsze problemy polityczne można zamknąć w sformułowaniach: zjednoczenie narodowe, polityczne upodmiotowienie narodu, naród podstawową kategorią polityczną, państwo politycznie scentralizowane, burżuazja i klasa robotnicza, stały się podstawowymi siłami politycznymi. „Wiek filozoficzny” rozbudowuje swoje idee w oparciu o wartości: romantyzmu, myśli chadeckiej, socjalistycznej oraz utopijnych założeń anarchizmu i komunizmu.

¹¹ Zob. szerzej: M. Maciejewski, *Powszechna historia gospodarcza czasów nowożytnych*, Wrocław 1996; Z. Wójcik, dz. cyt., rozdz. XV, XVII, XIX; L. Strauss, *Prawo natury w świetle historii*, Warszawa 1969.

¹² Zob. szerzej: J. Juchnowski, *Istota państwa...*, s. 83–89; Z. Rau, *Liberalizm. Zarys myśli politycznej w XIX i XX wieku*, Warszawa 2000; Z. Ogonowski, *Filozofia polityczna w Polsce w XVII wieku i tradycja demokracji europejskiej*, Warszawa 1999.

¹³ Zob. szerzej: J. Baszkiewicz, *Anatomia bonapartyzmu*, Gdańsk 2003; P. Chaunu, *Cywilizacja wieku Oświecenia*, Warszawa 1993; J. Baszkiewicz, *Wolność, równość, własność: rewolucje burżuazyjne*, Warszawa 1981; P. Hazard, *Myśl europejska w XVIII wieku. Od Monteskusza do Lessinga*, Warszawa 1972.

Polityczny romantyzm oddziaływał na wszystkie zasadnicze nurty ideowe. Nawet na założenia doktrynalne anarchizmu, który pod wpływem romantyzmu otaczał kultem genialną jednostkę. Miał też przełożenie na filozofię nacjonalizmu w osobie Geорга Wilhelma Hegla. Najbardziej oddziaływał na myśl polityczną socjaldemokracji. Ideolodzy i politycy, zwolennicy rozwiązań komunistycznych mocno dystansowali się wobec wartości eksponowanych przez romantyzm. Rewolucyjność przypisywana romantyzmowi bardziej wynikała z przeżyć duchowych narodu niż z położenia ekonomicznego. Stąd można zaryzykować tezę, że myśl romantyczna może mieć charakter rewolucyjny lub antyrewolucyjny. Wartości polityczne romantyzmu były osadzone w kulturze narodowej¹⁴.

W rozchwianym ideowo i politycznie XIX w. nie poświęcano wiele miejsca integracji Europy. W praktyce tylko polityka Francji w okresie napoleońskim zmierzała do integracji kontynentu w wymiarze przypominającym *Pax Romana*. Trwało to stosunkowo krótko. Kongres Wiedeński rozczłonkował Europę między mocarstwa, których polityka nadała kontynentowi wielobiegunową formę polityczno-militarną¹⁵. Jej konsekwencją było Trójprzymierze i Trójporozumienie. Sojusze te ostatecznie doprowadziły do wybuchu I wojny światowej. Koncepcja przestrzeni niemieckiego przeznaczenia – „Mitteleuropa” – była podbudową społeczno-polityczną i ekonomiczną sojuszu państw centralnych, stanowiącą również swoistą syntezę ideologicznych i politycznych zainteresowań niemieckiego nacjonalizmu¹⁶. „Mitteleuropa” oraz koncepcja „gospodarki wielkiego obszaru” w gruncie rzeczy miały na celu integrację Europy Środkowej i północnobalkańskiej części kontynentu na zasadach federacyjnych. Zasadniczym celem było podporządkowanie tych narodów interesom niemieckim w zamian za gwarancje bezpieczeństwa oraz likwidacja zagrożenia ze strony Wielkiej Brytanii, Rosji i USA.

Dwubiegunowość polityczna oraz tendencje dezintegracyjne i integracyjne przekładały się w sposób istotny na treść europejskiej myśli politycznej, przede wszystkim w drugiej połowie XIX w. Myśl narodowo-nacjonalistyczna wykluczała jakąkolwiek integrację wśród państw europejskich. Mniej zasadniczo tę kwestię stawiali ideolodzy chadeccy. Optowali oni za luźnymi związkami państw, których zasadniczym celem miało być zachowanie pokoju opartego na wartościach chrze-

¹⁴ A. Citkowska-Kimla, *Romantyzm polityczny w Niemczech. Reprezentanci, idee, model*, Kraków 2010, s. 41–62; M. Janion, M. Żmigrodzka, *Romantyzm i historia*, Gdańsk 2001, s. 28–60; W. Bernacki, *Od modernizmu do postmodernizmu. Obraz społeczeństwa modernistycznego w literaturze krytycznej*, Kraków 2000, s. 78–88; *Doktryny polityczne XIX i XX wieku*, red. K. Chojnicki, W. Kozub-Ciembrowniewicz, Kraków 2000, s. 13–50; J. Baszkiewicz, *Anatomia bonapartyzmu...*, s. 12–48; C. Schmitt, *Polityczny romantyzm*, w: *Rewolucja konserwatywna w Niemczech 1918–1933*, red. U. Kunicki, Poznań 1999, s. 137–144; Z. Szelaąg, *Romantyzm i polityka*, Grójec 1996; *Manifesty romantyczne 1790–1830. Anglia. Niemcy. Francja*, wybór tekstów i oprac. A. Kowalczyk, Warszawa 1975.

¹⁵ J. Baszkiewicz, *Anatomia bonapartyzmu...*, s. 191–232; W. Roszkowski, *Najnowsza historia Polski 1918–1980*, Londyn 1989, s. 592–597; J. Baszkiewicz, *Historia Francji*, Warszawa 1974, rozdz. VIII; J. Prokopczuk, *Historia powszechna 1871–1939*, Warszawa 1973, rozdz. XIV.

¹⁶ A. Wolff-Powęska, *Doktryna geopolityki w Niemczech*, Poznań 1979, s. 28–45.

ścijańskich. Nie byli też przeciwnikami utworzenia organizacji międzynarodowych tworzących się w oparciu o rozwój cywilizacyjny i bezpieczeństwo Europejczyków¹⁷.

Przeciwnikami integracji Europy jako związku państw byli anarchiści. W swoich założeniach teoretycznych opowiadali się za integracją samorządową w ramach narodów oraz klasową – obejmującą Europę i Amerykę Północną. Najbardziej przepojony ideą integracyjną był socjalista utopijny i anarchista Pierre J. Proudhon¹⁸. Ważnym czynnikiem integracyjnym miały być korporacyjne związki zawodowe. Natomiast myśl socjaldemokratyczna była najbardziej zaangażowana teoretycznie w stworzenie modelu integracyjnego dla Europy. Nie rewolucja, jak twierdzili komuniści, a ewolucyjno-transformacyjna zmiana ustroju w kierunku demokracji socjalistycznej, opartej na powszechnych wyborach i parlamentarystyce, miała doprowadzić do utworzenia Stanów Zjednoczonych Europy. Czyli państwa europejskie miały przyjąć ustrój w postaci demokracji socjalistycznej, co stworzyłoby możliwość do integracji politycznej i ekonomicznej, a następnie kulturowej. W konsekwencji Europa miała stać się sfederowanym państwem, uwzględniającym m.in. wartości i interesy narodowe. W europejskiej federacji miały być społeczeństwa, które funkcjonowałyby na zasadzie wolności, równości i sprawiedliwości, nie tylko formalnej, ale także materialnej. Stąd gospodarka miała być oparta na społecznym wolnym rynku i dominującej własności społecznej, przy zachowaniu różnych form własności z jednoczesną możliwością konkurencji. W modelu integracyjnym ważną rolę miała odegrać władza samorządowa, która miałaby swoich przedstawicieli w parlamencie. W ogóle idea samorządowości miała być obecna na wszystkich szczeblach władzy państwowej – krajowej i federalnej¹⁹.

Wiek XIX, a przede wszystkim marksizm, wniosły do myśli europejskiej przekonanie o odkryciu drogi do „raju” – natychmiastowej zmiany ustroju oraz praw rządzących biegiem dziejów. Do stworzenia komunistyczno-idealnego państwa wszechświatowego, opartego na demokracji bezpośredniej miały doprowadzić masy społeczne. Spontaniczna rewolucja mas, w tym również motłoch, miała doprowadzić do powstania bezklasowego państwa światowego. Jego instytucje polityczne stopniowo obumierałyby, a władza polityczna przeistoczyłaby się we

¹⁷ K. Łastawski, dz. cyt., s. 44–47; S. Kowalczyk, *Idea sprawiedliwości społecznej a myśl chrześcijańska*, Lublin 1998; H. Duchhardt, *Początki idei Europy*, „Przegląd Zachodni” 1996, nr 2, s. 5–14; W. Wehlberg, *Ideen und Projekte betragen die Vereinigten Staaten von Europa In ten letzten 1000 Jahren*, Bremen 1984, s. 11–26.

¹⁸ R. Nozick, *Anarchia, państwo, utopia*, Warszawa 1999, s. 66–81; D. Grinberg, *Ruch anarchistyczny w Europie Zachodniej 1870–1914*, Warszawa 1994, s. 160–238, 266–286, 306–339; D. de Rougemont, dz. cyt., s. 273–285.

¹⁹ J. Juchnowski, *Istota państwa...*, s. 184–188; L. Kołakowski, *Główne nurty marksizmu*, Warszawa 2009, t. 1, s. 179–231, t. 2, s. 39–69, 107–123; E. Kundera, *Doktryna „socjalistów z katedry” (1872–1918)*, Wrocław 1996; M. Waldenberg, *Z myśli społeczno-politycznej Edwarda Bernsteina*, w: *Z dziejów myśli politycznej w Niemczech*, red. H. Olszewski, Poznań 1982.

władzę samorządowo-parlamentarną²⁰. Model federacyjnego państwa światowego miał się opierać na suwerenności ludu (narodów) przy jednoczesnym braku podziału władzy. Zakres władzy, jej rola oraz sposób funkcjonowania były przez klasyków marksizmu dosyć niespójnie przedstawiane. Miała to być klasowa federacja, z perspektywą ogólnospołeczną, mającą charakter ideologiczny, społeczno-polityczny i ekonomiczny. O funkcjonowaniu tych wszystkich sfer życia federacji miały decydować zasady tzw. demokracji większościowej²¹.

Zjawiska i wydarzenia mające miejsce w wieku XX wskazywały, że konieczna staje się integracja Europy. W tym zakresie rozwijała się europejska, w tym polska myśl polityczna. Rozwiązania praktyczne były dalekie od propozycji teoretycznych. Wyjątkiem była myśl komunistyczna, podporządkowana ideologii bolszewizmu. Idea światowej rewolucji nie była eksponowana, przede wszystkim po śmierci Włodzimierza Lenina, opowiadającego się za eksportem rewolucji. Od momentu przejęcia władzy przez Józefa Stalina obowiązywała doktryna imperializmu i podboju „ubrana” w rewolucyjne hasła. Programy partii komunistycznych i faszystowskich tylko deklarowały rewolucje ludowe i narodowe. Na marginesie należy zauważyć, że szczególna żywotność tzw. marksizmu-leninizmu wśród części filozofów polityki czy badaczy z obszaru nauk społecznych wynikała m.in. z faktu, iż myśl: „(...) marksistowska dostarczała *implicite* transcendentnych, ostatecznych i diachronicznie niezmiennych kryteriów oceny zgodności treści (wytworów) poznania z rzeczywistością – a więc i z praktyką społeczną. Kryteria te były w niej jednak *deklaratywnie* traktowane jako indukcyjnie potwierdzone wnioski o charakterze naukowym (...)”²².

Chodziło o całkowite podporządkowanie sobie Europy, a następnie świata w ramach imperium bolszewicko-rosyjskiego bądź faszystowsko-niemieckiego. O takiej konstelacji międzynarodowej świadczy współpraca totalitarnej osi Moskwa–Berlin od lat 30. do 1941 r. XX w. Totalitarno-integracyjne dążenia Związku Radzieckiego i III Rzeszy nie miały i nie doprowadziły do integracji kontynentu. Ich polityka była dezintegracyjna i ograniczała całkowicie możliwości federacyjne w Europie²³. Aczkolwiek postanowienia pokoju wersalskiego również zawierały w sobie czynniki antyintegracyjne. Pozytywne znaczenie dla procesu integracji miało powstanie Ligi Narodów, ale okazało się, że jest ona organizacją zbyt słabą, by zasadniczo wpływać na politykę mocarstw, które nie były zainteresowane dokonaniem zjednoczenia Europy w jakiegokolwiek formie unijno-federacyjnej. W organach decyzyjnych Europy i świata dominowało: kunk-

²⁰ A.J. Toynbee, *Studium historii*, Warszawa 2000, s. 761–764; J. Ortega y Gasset, *Bunt mas*, Warszawa 1996, s. 7–9; A. Kołakowski, *Spengler*, Warszawa 1981, s. 186–187.

²¹ Zob. szerzej: L. Kołakowski, *Główne nurty...*; A. Schaff, *Wstęp do teorii marksizmu. Zarys materializmu dialektycznego i historycznego*, Warszawa 1947.

²² S. Juchnowski, *Krytyka konwencjonalizmu w myśli Leszka Kołakowskiego w pierwszej połowie lat pięćdziesiątych*, „Wrocławskie Studia Politologiczne” 2019 (w druku).

²³ J. Juchnowski, *Istota państwa...*, s. 190–193; W. Moss, *History of Russia*, Vol. 1: *To 1917*, London 2003, s. 38–87; R. Pipes, *Rosja bolszewików*, Warszawa 2005, s. 176, 301, 525–548; W.I. Lenin, *O hasła Stanów Zjednoczonych Europy*, w: *Dziela*, t. 21, Warszawa 1951, s. 357–358.

tatorstwo, pacyfizm, brak zdecydowania politycznego. Te trendy polityczne oraz działalność Rady Ligi zdecydowały, że projekt Aristide’a Brianda i Edouarda Herriota utworzenia Stanów Zjednoczonych Europy nie powiódł się. Istniejący przez cały okres międzywojenny podział na pokonanych i zwycięzców nie sprzyjał powołaniu politycznej federacji mimo jej ogólnikowych zasad głoszonych przez polityków francuskich²⁴. Stąd pakt Brianda–Kelloga z 1928 r. nie stał się wstępem prawnym i praktycznym dla federacyjnej integracji państw kontynentu²⁵. W okresie dwudziestolecia międzywojennego powstała jedynie federacja regionalna, czyli Benelux, niemająca większego znaczenia politycznego i ekonomicznego dla Europy. Natomiast dla Belgii, Luksemburga i Holandii była to integracja ważna politycznie, głównie jednak gospodarczo.

Najbardziej rozwiniętą ideą federacyjną w okresie międzywojennym stała się Unia Paneuropejska, której teoretykiem i realizatorem był Richard N. Coudenhove-Kalergi. Założenia przyszłych Stanów Zjednoczonych Europy zawarł w monografii pt. *Pan-Europa* oraz *Maniście paneuropejskim* z 1924 r. Wzorem dla Paneuropy Kalergiego były szwajcarskie kantony. Dążeniem docelowym było stworzenie na kontynencie jednego państwa związkowego zintegrowanego politycznie i ekonomicznie oraz społeczeństwa o świadomości tzw. ogólnoeuropejskiej²⁶. Zjednoczona Europa miała być ratunkiem dla kontynentu wobec zagrożenia militarnego ZSRR i ekonomicznego ze strony USA i Wielkiej Brytanii. Założenia koncepcji paneuropejskiej były skierowane do intelektualistów i polityków o liberalnej i demokratycznej proweniencji. Ponadto była ona oparta na trzech uniwersalizmach, a mianowicie: rzymskim, żydowskim i wolnomularskim²⁷. Nie było jednak warunków międzynarodowych do urzeczywistnienia USE – koncepcja Kalergiego wyprzedzała epokę. Jej realizacja mogła się dokonać po II wojnie światowej, pod koniec lat 40. XX w. Obecna Unia Europejska, jej założenia ideowe i rozwiązania organizacyjne oparte zostały w dużej mierze na założeniach koncepcji Coudenhove-Kalergiego.

Z punktu widzenia politycznego jedynym przykładem udanej integracji był Benelux, mimo że w okresie międzywojennym pojawiło się wiele koncepcji federalistycznych. Dominowała idea rozwiązań regionalnych. Jednak polityczne podziały Europy były zbyt duże²⁸. Możliwość stworzenia związku ogólnoeuropejskiego graniczyła z utopią, mimo poparcia ze strony takich polityków, jak m.in.: Édouard Herriot, Aristide Briand, Aleksis Leger, Gustav Stresemann. Na przeło-

²⁴ A. Marszałek, *Z historii europejskiej idei integracji międzynarodowej*, Łódź 1996, s. 107–133; K. Fiedor, dz. cyt., s. 154–172, 203–206.

²⁵ Zob. szerzej: J. Bowle, *The Unity of European History*, London 1948.

²⁶ Tenże, *Naród europejski*, Toruń 1998, s. 62–66; R. Coudenhove-Kalergi, *Pan-Europa*, Wien 1923, s. 17–23.

²⁷ K. Łastawski, dz. cyt., s. 60–63; A. Marszałek, dz. cyt., s. 71–74; F. Gross, *Federacje i konfederacje europejskie. Rodowód i wizje*, Warszawa 1994, s. 21–26.

²⁸ J. Juchnowski, *Federalizm i integracja europejska w myśli politycznej socjalistów polskich (1922–1939)*, w: *Federalizm. Teorie i koncepcje*, red. W. Bokajło, Wrocław 1998, s. 207–209; W. Bokajło, *Federalizm – rozwój idei i niektóre teorie*, w: *Federalizm. Teorie...*, s. 52–53.

mie lat 20. i 30. XX w. totalitaryzm, militarystyka oraz nacjonalizm w Europie były zjawiskiem bardzo szerokim. Tego typu zjawiska nie tylko występowały w Niemczech i ZSRR, ale także w wielu krajach kontynentu. Realizacja idei nazizmu i bolszewizmu odcisnęła piętno na europejskiej myśli politycznej²⁹. Związek Radziecki i hitlerowskie Niemcy nie tylko blokowały wszelkie przejawy integracji państw, ale także oddziaływały na rozwój idei integracyjnych europejskiej filozofii politycznej.

Okres II wojny światowej nie sprzyjał rozwojowi myśli europejskiej poświęconej integracji Europy, tym bardziej praktyce sprzyjającej federacji. Aczkolwiek powstały różne koncepcje, pełne ogólników, a nawet projektów o dużej dozie utopizmu. Najbardziej realistyczna propozycja ewolucyjnego zjednoczenia politycznego Europy pojawiła się w koncepcji Jeana Monneta oraz działaniach politycznych w Wielkiej Brytanii, która w 1941 r. doprowadziła do utworzenia międzynarodowego komitetu Unii Federacyjnej. W przyszłości europejska Unia Federacyjna miała być związkiem państw opartych na zasadach politycznych i prawno-ustrojowych. Dopuszczano jednak rozwiązanie polegające na związku federacji regionalnych. Pod koniec wojny idea zjednoczenia politycznego i prawnego kontynentu została poszerzona o unię gospodarczą i zorganizowanie wspólnego systemu obronnego z ponadnarodową armią. Wykładnią takich założeń koncepcyjnych był m.in. Projekt Konstytucji Stanów Zjednoczonych Europy, opracowany wiosną 1944 r. przez Komitet Prawny V Kongresu Paneuropejskiego³⁰. Dążenie do zjednoczenia Europy wynikało głównie z polityki ekspansji i interwencji, opartej na militarystyce oraz unicestwieniu suwerenności państw i narodów. Można ją porównać, z istotnymi zastrzeżeniami, do założeń zawartych w napoleońskim modelu zjednoczenia kontynentu.

Od 1943 r. rozwiązania polityczne odnośnie do integracji Europy wydawały się mało realne. Ani Stany Zjednoczone Ameryki, ani Związek Radziecki nie były nimi zainteresowane. Oba mocarstwa zależało na pełnej kontroli kontynentu. Nawet pogodziły się z koniecznością podziału Europy na dwie zasadnicze strefy wpływów. Taki konsensus okazał się jednak zawodny. Ze strony ZSRR miał on mieć charakter tymczasowy. Moskiewie chodziło o podporządkowanie całego kontynentu. Siłowe zjednoczenie Europy miało stworzyć podstawy materialne i ideowe do podporządkowania ZSRR całego świata. Władze radzieckie brały jednak pod uwagę możliwość podziału świata na strefy wpływów swoich i amerykańskich na innych zasadach. Państwa miały utracić swoją suwerenność, ograniczona zostałaby ich niepodległość, w konsekwencji stałyby się koloniami nowego typu, poddane presji ideologicznej i służące potędze Związku Radzieckiego i wielkości

²⁹ Zob. szerzej: W. Bokajto, dz. cyt., s. 53–55, A. Marszałek, dz. cyt., s. 72–76; A. Schlesinger, *Federalism in Central and Eastern Europe*, New York 1949.

³⁰ K. Smogorzewski, *Myśli o integracji Europy Środkowo-Wschodniej 1939–1944*, Warszawa 2001, s. 50–58; E. Wistrich, *Droga Europy do zjednoczenia*, „Sprawy Międzynarodowe” 1990, nr 10; P. Radzikowski, *Wizje Europy w okresie II wojny światowej*, „Zeszyty Naukowe UJ”. Prace Historyczne 1988, z. 87, s. 181–183; A. Kwilecki, *Idea zjednoczenia Europy*, Poznań 1969, s. 157–161; A.J. Zurcher, *The Struggle to Unite Europe 1940–1958*, New York 1958, s. 213–223.

narodu rosyjskiego. Natomiast USA bardziej zależało na ograniczeniu zdolności i efektywności gospodarczej Europy i ich wpływów na kraje tzw. Trzeciego Świata. Stosunkowo szybko Waszyngton zrozumiał zasadnicze cele polityki Związku Radzieckiego i niebezpieczeństwa procesów społeczno-politycznych w państwach kontynentu. Europa znajdowała się po zakończeniu wojny w stanie zamętu: ekonomicznego, politycznego i duchowego³¹. Pozycja międzynarodowa Europy uległa degradacji. Rozpadł się europejski system kolonialny. W tej sytuacji Stany Zjednoczone zmieniły swoją politykę wobec Europy i nie dopuściły do wykorzystania kryzysowej sytuacji przez ZSRR³². Jest rzeczą dyskusyjną, czy Związek Radziecki byłby w stanie podporządkować sobie Europę Zachodnią. W każdym razie zwiększyłyby w niej swoje wpływy. Ważny był aspekt ideowo-cywilizacyjny. Rosja, a następnie Rosja Radziecka, kierowała się w polityce innymi wartościami niż Zachód. Rozwój cywilizacyjno-ideowy Europy Zachodniej i Rosji był różny. Wartości zachodniej cywilizacji kończyły się na Dniestrze i wschodnich granicach Litwy, Łotwy i Estonii. Natomiast tożsamość aksjologiczna towarzyszyła państwom Europy Zachodniej i Środkowej oraz USA. Był to istotny czynnik nawet dla pierwszej integracji Europy Zachodniej, na podłożu ekonomicznym w postaci Europejskiej Wspólnoty Węgla i Stali, której początek należy dostrzec w Planie George'a Marshalla, a wcześniej w myśli politycznej Coudenhove-Kalergiego. Podstawy przyszłych rozwiązań polityczno-organizacyjnych zjednoczonej Europy wypracował Kongres w Hadze, trwający od 8 do 10 maja 1948 r. Skończył się on sukcesem, czego dowodem było inauguracyjne posiedzenie Rady Europy w sierpniu 1948 r., które można uważać za pierwszy krok do utworzenia ponadnarodowego rządu Europy.

W powojennym procesie jednoczenia Europy Polska nie mogła uczestniczyć, znajdując się w ścisłej strefie wpływów radzieckich. Natomiast polscy politycy emigracyjni brali aktywny udział w rozwoju myśli integracyjnej. Polska, jako społeczeństwo i państwo, weszła w skład Unii Europejskiej dopiero w 2004 r., realizując dążenia Polaków, które sięgają nawet wczesnej doby piastowskiej.

Polska myśl polityczna – od czasów Jagiellonów – ideę federalistyczną traktowała jako formę organizacji państwa polskiego, ale jednocześnie jako proces polityczny prowadzący do integracji ekonomicznej, militarnej, prawnej, edukacyjnej oraz aksjologicznej. Z dużą ostrożnością podchodzono do kwestii kulturowych i narodowych. Równocześnie brano pod uwagę, że stworzenie obszaru jednolitego językowo jest początkową formą konsolidacji kulturowej³³. Nie analizowano natomiast stanu skończonej integracji federacyjno-unijnej, czyli takiego typu amalgamacji, jaki osiągnęły współczesne Stany Zjednoczone Ameryki.

³¹ K. Łastawski, dz. cyt., s. 105.

³² K. Wiaderny-Bidzińska, *Polityczna integracja Europy Zachodniej*, Toruń 1999, s. 18–23; R. Morgan, *West European Politics since 1945. The Shaping of the European Community*, London 1972, s. 5–14.

³³ J. Malec, *Szkice z dziejów federalizmu i myśli federalistycznej w czasach nowożytnych*, Kraków 1999; W. Bokajło, dz. cyt., s. 70–80; P. King, *Federalism and Federation*, London 1982.

Idea stworzenia państwa związkowego przez władców piastowskich, przede wszystkim Bolesława Chrobrego i Kazimierza Wielkiego, nie była oryginalną koncepcją unijną. Powrót do istoty politycznej *Imperium Romanum* nie był już zupełnie obcy współczesnej myśli politycznej, w tym polskiej, która była powiązana z założeniami filozofii politycznej Zachodu. W sferze praktyki była to okrojona rekonstrukcja rzymskiego imperium sformułowana przez Ottona III jako *Renovatio Imperii Romanii*, w której monarcha polski jako król Słowian miał odgrywać jedną z nadrzędnych politycznych ról na kontynencie. Chodziło również o wyeliminowanie konkurencji w Europie Środkowo-Wschodniej i na Bałkanach. Państwami, które również pretendowały do roli zwornika regionalnej federacji, były: Węgry, Czechy oraz Wielkie Księstwo Litewskie. Załamanie się po śmierci Ottona III realizacji koncepcji integracyjnej oraz osłabienie roli piastowskiego państwa zachwiały realizacją związku w Europie Środkowo-Wschodniej i wśród bałkańskich księstw³⁴. Realizację idei integracji podjął dopiero Kazimierz Wielki. Znakomity dyplomata, który przy pomocy rozwiązań polityczno-dyplomatycznych związał Piastów ze znaczącą w Europie dynastią Andegawenów. Było to ważne przedsięwzięcie na arenie międzynarodowej, tym bardziej że renesans pobudzał aspiracje do tworzenia państw narodowych³⁵. Jadwiga Andegaweńska stała się królem Polski, co łączyło interesy tej dynastii i państwa polskiego. Był to etap rozszerzenia związków politycznych na podstawach dynastycznych i pokojowych w Europie Środkowo-Wschodniej. Nie był to powszechny czynnik integracyjny w ówczesnej Europie. W ogóle renesans nie sprzyjał integracji unijno-politycznej, wyjątkiem była tutaj Polska. Jej wyjątkowość związana była z faktem, że próby integracyjne podejmowane przez pierwszych Piastów dotyczyły społeczności o różnej wierze – katolickiej i prawosławnej. Różniła ich także mentalność polityczna i system wartości. Trywializując, można użyć hasłowego ujęcia: różniło ich to, co rzymskie, i to, co konstantynopolskie.

Federalizm jagielloński był ewenementem realizowanym w Europie. Nie chodziło tutaj o myśl polityczną, która obfitowała w integracyjne koncepcje, lecz o realizację. Mocarstwowa federacja jagiellońska w niektórych warunkach międzynarodowych, takich jak m.in. wojny religijne, dążenie imperialne państw niemieckich i Francji, zaborcze działania militarne otomańskiej Turcji wobec Europy, kryzys gospodarki feudalnej, wzrost zainteresowania podbojami kolonialnymi oraz zmiany w strukturach społecznych, połączone z budową państw o ustroju absolutystycznym, była polityczną „anomalią”³⁶.

Na czym polegał fenomen jagiellońskiej integracji? Jak wspomniano, związek unijny polsko-litewski dokonał się mimo niesprzyjających warunków międzynarodowych. Stworzenie mocarstwa polsko-litewskiego odbyło się na drodze pokojowej,

³⁴ R. Juchnowski, *Miejsce geopolityki w polskiej myśli politycznej XIX i XX wieku*, Toruń 2018, s. 48, 68–69, 239; A. Marszałek, dz. cyt., s. 12; J. Ekes, *Złota demokracja*, Warszawa 1987, s. 20; J. Adamus, *Ideologia feudalna w Polsce X–XII w.*, „Studia Wczesnośredniowieczne” 1958, nr 1.

³⁵ J. Wyrozumski, *Kazimierz Wielki*, Wrocław 1982, s. 38–44, 50–62, 68, 71–75, 94–115, 202–221.

³⁶ J. Juchnowski, J.R. Sielezin, dz. cyt., s. 35–43.

w wyniku rozmów polityczno-dyplomatycznych. Oba główne podmioty państwa unijnego – Polska i Litwa – mimo zastrzeżeń doceniały znaczenie tego związku, który nadał im pozycję europejskiego mocarstwa. Przyjęte rozwiązania federacyjne były nowoczesne i wyprzedzały swoją epokę, czego dowodzą procesy unifikacyjne w zakresie kultury politycznej i etnicznej. Oczywiście ta unifikacja nie była pełna, co dało o sobie znać już w drugiej połowie XVII w. Zachodzące procesy społeczno-polityczne, m.in. spowodowane integracją, doprowadziły do traktowania I Rzeczypospolitej jako wspólnego państwa, czyli ojczyzny ideologicznej, nawet przez litewskich bojarów, przy jednoczesnym powstaniu społeczeństwa obywatelskiego złożonego ze szlachty polskiej i litewskiej³⁷. Ponadto istotnym zjawiskiem polityczno-ustrojowym była ewolucja monarchii patrymonialno-stanowej w kierunku monarchii stanowo-demokratycznej o cechach republikańskich. Z takimi zmianami nie mieliśmy do czynienia w Europie. Rozwój demokracji stanowej doprowadził do wolności sumienia i wyznania, a więc wartości niezależnych „od decyzji seniora czy monarszej”. Cały stan uprzywilejowany cieszył się równością i sprawiedliwością stanową, tworząc „aktywnego stanowego obywatela odpowiedzialnego za losy państwa i społeczeństwa”³⁸. Tego typu odpowiedzialność polityczna gwarantowała kilkuwiekową mocarstwową pozycję w Europie i Rzeczypospolitej. W drugiej połowie XVII w., kiedy magnateria przejęła władzę, osłabiła się pozycja państwa federacyjnego na kontynencie oraz ograniczyły się możliwości oddziaływania idei federacyjnej w Europie. Dowodziło to, że demokratyczna, wolnościowa oraz tzw. miękka polityka federacji polsko-litewskiej doprowadziła do twardej integracji w Europie Środkowo-Wschodniej i Południowej. Jednocześnie przyczyniła się ona do ukształtowania się patriotyzmu państwowego i narodowego. Były to istotne czynniki integracyjne. „Republikańskość” federacyjnego państwa była jednak dużym zagrożeniem dla sąsiednich absolutystycznych monarchii. Istotny wpływ na władzę w federacji miał jej ustrój, który można określić jako państwowo-samorządowy, przy znacznych uprawnieniach politycznych i wojskowych sejmików ziemskich. Towarzyszyła mu rozległa autonomia państw i obszarów wchodzących w skład I Rzeczypospolitej. W Europie nie był znany obywatelski model federacji oparty na stanowym parlamentarzmie. Tak więc unia lubelska doprowadziła nie tylko do integracji politycznej i prawnej, ale także społeczno-kulturowej³⁹. Tego typu rozwiązania integracyjne były eksponowane przez polską myśl polityczną przede wszystkim XVI i początków XVII w. Karierę doktrynalną robiła wówczas idea umowy społecznej⁴⁰.

³⁷ J. Juchnowski, A. Pieróg, *Idee demokratyczno-mocarstwowe w polskiej myśli politycznej. Utopia czy realizm?*, „Wrocławskie Studia Politologiczne” 2019 (w druku); H. Olszewski, *Sejm dawnej Rzeczypospolitej. Ustrój i idee*, Poznań 2002.

³⁸ J. Juchnowski, A. Pieróg, dz. cyt., s. 6.

³⁹ J. Juchnowski, *Idea jagiellońska w polskiej myśli politycznej I połowy XIX w.*, w: *Studia nad współczesnymi systemami politycznymi*, t. I: *Podmioty i procesy demokratyczne*, red. J. Juchnowski, R. Wiszniowski, Toruń 2014, s. 71–90.

⁴⁰ J. Ekes, *Trójpodział władzy i zgoda wszystkich. Naczelne zasady „ustroju mieszanego” w staropolskiej refleksji politycznej*, Siedlce 2001, s. 5–8; M. Król, *Historia myśli politycznej. Od Machiavellego po czasy współczesne*, Gdańsk 1998, s. 6.

I Rzeczpospolita była jej niemal wzorowym przykładem – umowa między obywatelami – szlachtą, czyli wyborcami, a monarchą. Podstawową wartością unii polskolitewskiej i polityki dynastycznej Jagiellonów była wolność od hegemonii, agresji i arbitralnej woli. Myśl polityczna doby jagiellońskiej oraz polityka I Rzeczpospolitej była przykładem dla państw Europy Środkowej i Południowej.

Koncepcje federalistyczne w polskiej myśli politycznej końca XVIII i początków XIX w. uległy modyfikacjom, bardziej podkreślano ideę integracji kontynentalnej niż regionalnej⁴¹. Nie eksponowano już wartości demokratycznych i wolnościowych, ponieważ wśród głównych państw europejskich obowiązywały rozwiązania centralistyczne i absolutystyczne. Przede wszystkim wskazywano na konieczność zachowania pokoju i bezpieczeństwa Europy oraz Polski. Ustrój Polski przedrozbiorowej był bowiem nie do przyjęcia przez większość państw kontynentu, wręcz wywoływał lęki wśród takich mocarstw, jak: Rosja, Niemcy czy nawet Francja. Uspołecznienie władzy politycznej absolutyzm traktował jako zamach na odwieczne dobra monarchizmu i dynastii. Polska myśl postoświeceniowa do początku lat 30. XIX w. w kwestii integracyjnej nie była zbyt rozwinięta. Zabrakło oryginalnej koncepcji odbudowy niepodległości Polski i powrotu do federacyjnej mocarstwowości. Zapewne wpływ na ten fakt miało stworzenie kadłubowego państwa polskiego, będącego jednak podmiotem prawa międzynarodowego na mocy decyzji Kongresu Wiedeńskiego, w postaci Królestwa Polskiego. Wielka idea jagiellońska została wręcz „uśpiona”⁴². Konsekwencją Kongresu była wielobiegunowość polityczna Europy. Miało to przełożenie na koncepcje Adama Czartoryskiego, którego późniejsze rozwiązania integracyjne cieszyły się uznaniem w polskiej literaturze.

Koncepcje federalistyczne wyraźnie ewoluowały. Do 1830 r. A. Czartoryski reprezentował założenie, że Rosja i Polska powinny stworzyć związek federacyjny, który byłby początkiem integracji państw i narodów słowiańskich, które weszłyby w skład Ligi Europejskiej. Na czele kontynentalnej integracji miała stanąć Wielka Brytania i Rosja. Trudno było w koncepcjach Czartoryskiego dostrzec ideę jagiellońską. Bardziej nawiązywały one do projektów Henryka IV, Jerzego z Podiebradów, Stanisława Leszczyńskiego czy Immanuela Kanta. Czartoryski swoje nowe *credo* polityczne wyłożył w traktacie *Essai sur la diplomatie*. Po zakończeniu współpracy z dworem carskim Czartoryski sformułował nową koncepcję integracyjną. Tłem rozważań tej koncepcji było wyzwolenie podbitych narodów Europy i powołanie Ligi Europejskiej o liberalnym charakterze. Przy czym Liga miała skorygować w przyszłości swój ustrój, w konsekwencji tworząc państwo ogólnonarodowe, które wyposażone byłoby w takie instytucje, jak: najwyższa rada, senat i stały Kongres Europejski. Ogólnoeuropejski związek federa-

⁴¹ J. Juchnowski, *Pokój i bezpieczeństwo Europy i Polski w koncepcji integracyjnej Stanisława Leszczyńskiego*, w: *Europa, idee, koncepcje, rzeczywistość*, red. J. Juchnowski, P. Turczyński, R. Wiszniowski, Kraków 2016, s. 75–88; S. Staszic, *Pisma filozoficzne i społeczne*, t. 2, Warszawa 1954, s. 2–7.

⁴² J. Juchnowski, *Idea państwa...*, s. 200.

cyjny miał zawiązać się pod patronatem Anglii i Francji. Trudno jest jednak określić, na czym ów patronat miałby polegać. Analogiczne rozwiązania można dostrzec w koncepcji Wojciecha Jastrzębowskiego⁴³.

Do idei federacji jagiellońskiej polska myśl polityczna nawiązuje po wojnie polsko-rosyjskiej (powstaniu listopadowym). Dostrzec to można w twórczości Maurycego Mochnackiego i Joachima Lelewela. Polska myśl polityczna lat. 30. i 40. XIX w. coraz częściej zwracała się ku wartościom wolnościowym i republikańskim. Przyszła federacja Europy Środkowo-Wschodniej miała mieć ustrój republikański bądź stać się monarchią konstytucyjną. Nawet przedstawiciele konserwatywnego Hotelu Lambert zgadzali się z koniecznością rozwiązań politycznych o charakterze demokratycznym⁴⁴. Generalnie rzecz ujmując, myśl konserwatywna przeniosła idee jagiellońskie w drugą połowę XIX w. Były one widoczne w polskiej myśli politycznej do lat 70. XIX w.

W latach 70. i 80. XIX w. polscy ideolodzy podchodzili selektywnie do ideałów jagiellońskich. Romantyzm i ostry patriotyzm połączony z nacjonalizmem miały istotny wpływ na myśl polityczną. Na kanwie tych wartości powstały nurty polityczne, które przede wszystkim miały na uwadze doprowadzenie do odzyskania przez Polskę niepodległości i suwerenności. Ponadto była to epoka, w której ceniono wartości narodowe w niemal całej Europie. Wartość państwa federacyjnego najmocniej była eksponowana i doceniana przez ruchy socjalistyczne. Wyjątkiem były organizacje rewolucyjne i anarchistyczne. Jednak znajdowały się one na obrzeżach polskiej myśli politycznej. Gromady Ludu Polskiego, a następnie Proletariat i Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy opowiadały się w swoich założeniach teoretycznych na utopijnym państwie światowym, totalitarnym ideologicznie, gdzie władza miała spoczywać w rękach wyznawców ideologii rewolucyjnej. Nierzadko pojawiały się poglądy, że rewolucyjne państwo światowe miało być federacją autarkicznych gmin samorządowych⁴⁵.

Polska Partia Socjalistyczna była siłą polityczną prounijną na polskiej scenie politycznej. Mocno nawiązywała w swoich założeniach ideowo-programowych do myśli Towarzystwa Demokratycznego Polskiego, które korzystało z osiągnięć

⁴³ Tamże; Z. Ogonowski, *Filozofia polityczna w Polsce XVII w. i tradycje demokracji europejskiej*, Warszawa 1999; *700 lat myśli polskiej. Filozofia i myśl społeczna w latach 1831–1864*, wybrał, wstęp i przypisy A. Walicki, noty bibliograficzne A. Sikora, oprac. tekstów J. Garewicz, Warszawa 1977; J. Skowronek, *Antynapoleońskie koncepcje Czartoryskiego*, Warszawa 1969.

⁴⁴ S. Kalemka, *Problemy państwa w polskiej myśli politycznej okresu międzywojennego*, w: *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku*, t. VII: *Państwo w polskiej myśli politycznej*, red. W. Wrzesiński, Wrocław 1988, s. 12–20; A. Galos, *Konserwatyści polscy w XIX w. a państwo*, w: *Państwo w polskiej...*, s. 29–66; B. Łagowski, *Filozofia polityczna Maurycego Mochnackiego*, Kraków 1981; D. Rederowa, *Polski emigracyjny ośrodek naukowy we Francji w latach 1831–1872*, Wrocław 1972, s. 163–166; J. Lelewel, *Dziela*, t. VIII, Warszawa 1961, s. 410–421.

⁴⁵ *Program społeczny i polityczny Gromady Rewolucyjnej Londyn*, w: *Polska myśl polityczna XIX w.*, Wybór tekstów źródłowych z komentarzem, oprac. J. Juchnowski, W. Kalicki, J. Tomaszewski, Wrocław 1999, s. 259–261; *Studia z dziejów polskiej myśli politycznej*, t. 1: *Ideologowie epoki romantyzmu wobec współczesnych problemów Polski i Europy*, red. S. Kalemka, Toruń 1989; R.R. Ludwikowski, *Główne nurty polskiej myśli politycznej 1815–1890*, Warszawa 1982.

teoretycznych M. Mochnackiego i Hugona Kołłątaja⁴⁶. Socjaliści polscy byli najbardziej prounijnym nurtem wśród polskich organizacji politycznych przed I wojną światową i po niej. Z ideą federalistyczną mieliśmy również do czynienia w myśli politycznej konserwatystów, części ruchu ludowego, który przez cały okres międzywojenny utożsamiał się z koncepcjami PPS. Idea unijna wśród konserwatystów po I wojnie stopniowo traciła na znaczeniu. Wiązało się to z faktem, że Polska odzyskała niepodległość. Konserwatyści pragmatycznie podchodzili do kwestii integracji, wiążąc ją z problemem niepodległości państwa polskiego. Dlatego też opowiadali się za przekształceniem dualistycznej monarchii austro-węgierskiej w trójpaństwową państwowość austriacko-węgiersko-polską. Ich idea nawiązywała do zasad koncepcji Hotelu Lambert. Podobne rozwiązanie brała pod uwagę myśl socjalistów, były to tzw. Plany „A” i „B”. Plan „A” zakładał powrót do idei jagiellońskiej pod względem politycznym i terytorialnym. II Rzeczpospolita miała być państwem wewnątrznie federacyjnym, tworzącym unię ze Związkiem Bałtyckim oraz Czechosłowacją⁴⁷. Rozwiązania ustrojowe miały być oparte na założeniach demokratycznych i socjalnych oraz równości polityczno-prawnej i etnicznej, przy zachowaniu odrębności narodowo-kulturowych. Trójpodział władzy, przy dominacji władzy ustawodawczej, miał być generalną zasadą ustrojową, podobna zasada miała obejmować stosunki gospodarcze, przy zachowaniu równości i równowagi między własnością: prywatną, społeczną i państwową. PPS od 1923 r., a więc po spadku napięcia społecznego w Europie, opowiadała się za planem Mieczysława Niedziałkowskiego, czyli za utworzeniem Stanów Zjednoczonych Europy. Miało to być państwo związkowe oparte na integracji ekonomicznej i politycznej. Interesujące było, że czynnik ekonomiczny został przez socjalistów wyeksponowany jako pierwszy i zasadniczy. Można więc stwierdzić, że polscy socjaliści byli proroczko przewidujący, iż integracja kontynentu rozpocznie się od kwestii ekonomicznych⁴⁸. Z myśli federalistycznej socjalistów szeroko korzystał obóz Józefa Piłsudskiego, który artykułował w publicystyce i działaniach politycznych swoje zainteresowanie integracją Europy Środkowej pod egidą Polski. Stąd początkowe zainteresowanie Paneuropą R. Condanhove-Kalergiego. W latach 30. XX w. zainteresowanie takim rozwiązaniem zanikło, ponieważ nie przewidywano dla Polski eksponowanej roli w europejskiej federacji.

⁴⁶ J. Juchnowski, *O niektórych założeniach myśli politycznej głównych nurtów Wielkiej Emigracji*, w: *Studia historyczne i politologiczne*, red. R. Gelles, M.S. Wolański, Wrocław 1997, s. 67–74; B. Łagowski, dz. cyt., s. 26–48.

⁴⁷ J. Sielezin, *W kręgu myśli politycznej polskiego ruchu ludowego. Artykuły i szkice*, Warszawa 2017, s. 9–22; W. Kaute, *Konserwatyzm wobec przeszłości i przyszłości Polski, casus Michała Bobrzyńskiego*, w: *Konserwatyzm. Historia i współczesność*, red. S. Stępień, Lublin 2003, s. 347–358; M. Śliwa, *Polska myśl polityczna w I połowie XX wieku*, Wrocław 1993, s. 11–37; J. Juchnowski, *Federalizm w myśli politycznej PPS a sprawa niepodległości Polski (1893–1918)*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” Nauki Polityczne 1983, z. XVIII, s. 30–36.

⁴⁸ J. Juchnowski, *Federacja i integracja europejska w myśli politycznej socjalistów polskich (1922–1939)*, w: *Federalizm. Teorie...*, s. 203–213.

Polska myśl polityczna okresu międzywojennego bardziej zwracała uwagę na sferę praktyczną przy formułowaniu założeń teoretycznych związanych z integracją. Kwestie ideologiczne znalazły się na drugim planie prezentowanych programów, przykładem może być akcentowanie spraw ekonomicznych. Wartościami, które pozostały niezmienione i występowały w wielu koncepcjach integracyjnych, były państwo i republikanizm. W polskiej myśli tego okresu występuje idea USE, jak wspomniano – jej zwolennikami byli socjaliści, ale jednocześnie taktowali ją oni jako rozwiązanie idealne, którego realizacja była mało realna. Większość nurtów, z obozem socjalistycznym na czele, opowiadała się za federacją regionalną, która również rozwiązywałaby problemy bezpieczeństwa Europy Środkowo-Wschodniej. Idea związków regionalnych towarzyszyła polskiej myśli politycznej od XIX w.⁴⁹

Układy lokarneńskie i wybór na prezydenta Niemiec Paula von Hindenburga wpłynęły na uaktualnienie się w myśli politycznej bardziej konkretnych koncepcji federalistycznych, których zasadniczym założeniem było bezpieczeństwo. Przez cały okres międzywojenny polska myśl podkreślała zagrożenie II RP ze strony sąsiada wschodniego i zachodniego. Były to obawy uzasadnione. W latach 1926–1928 skonkretyzowano związek regionalny pod względem terytorialnym. Głębokich rozważań na temat jego organizacji, struktury, podziału władzy oraz zasad ekonomicznych nie było. Niekiedy konkretyzowała je publicystyka sanacyjna i socjalistyczna. Większe zainteresowanie integracją w polskich rozważaniach politycznych było podyktowane z jednej strony poczuciem braku bezpieczeństwa, z drugiej – spadkiem znaczenia Europy Środkowej i Południowej na kontynencie. Polscy teoretycy i politycy zdawali sobie sprawę z tego niebezpieczeństwa. Dlatego pojawiła się koncepcja konfederacji, dość luźnego związku złożonego z Polski, Czechosłowacji, Jugosławii i krajów bałtyckich. Zasadniczą rolę w tym związku miały mieć Rzeczpospolita i Czechosłowacja⁵⁰.

Gdy analizuje się polską myśl polityczną w II RP, można sformułować opinię, że polskie doktryny integracyjne nie tyle wyrażały dążenie do pozycji mocarstwa regionalnej, ile do zabezpieczenia niepodległości i suwerenności. Stanie się mocarstwem regionalnym przez związki federacyjne Polski było sytuacją pożądaną dla środkowej części Europy. Pierwszym i najważniejszym efektem miała być integracja militarno-polityczna. Świadczyła o tym koncepcja prometejska i próba jej realizacji.

Kryzys ekonomiczny na świecie, umocnienie się faszystów w Europie i stalinizm w Związku Radzieckim oraz brak rozwiązań politycznych, które by zabezpieczyły

⁴⁹ Zob. szerzej: M. Król, *Konserwatyści a niepodległość. Studia nad polską myślą konserwatywną XIX w.*, Kraków 1985; W. Śladkowski, *Emigracja polska we Francji 1871–1918*, Lublin 1980; A. Juzwenko, *Polska a „biała” Rosja (od listopada 1918 do kwietnia 1920 r.)*, Wrocław 1973; A. Skrzypek, *Związek Bałtycki*, Warszawa 1972; A. Deruga, *Polityka wschodnia Polski wobec ziem Litwy, Białorusi i Ukrainy w latach 1918–1927*, Warszawa 1969.

⁵⁰ J. Juchnowski, *Federalizm w polskiej myśli politycznej XX wieku*, w: *Polacy – Polska – Europa. Interpretacje idei politycznych*, red. T. Godlewski, W. Jurkiewicz, Bydgoszcz 2002, s. 214; tenże, *Polski ruch socjalistyczny wobec Niemiec okresu Republiki Weimarskiej 1919–1932*, Wrocław 1997, rozdz. III.

pokój, spowodowały zachwianie zasadności rozważań poświęconych powstaniu federacji w Europie Środkowej. Polscy pisarze polityczni i politycy bardziej interesowali się zasadami umocnienia wewnętrznego Polski. Zmiany w założeniach myśli politycznej miały już miejsce wcześniej, o czym wspomiano, zwracając uwagę na bezpieczeństwo jako ważny czynnik łączący państwa Europy Środkowej. W 1935 r. rozwiązał się Polski Komitet Związku Paneuropejskiego.

Z koncepcjami teoretycznymi poświęconymi integracji regionalnej i kontynentalnej mieliśmy do czynienia dopiero w okresie wojny i okupacji. Koncepcje związane z tą tematyką powstawały przede wszystkim na emigracji. Przeważały założenia polityczne odnoszące się do integracji Europy Środkowo-Wschodniej pod egidą Polski oraz, co godne zauważenia, Czechosłowacji. Coraz częściej w rozważaniach teoretycznych poświęconych tej tematyce podkreślano znaczenie czynnika ekonomicznego, który od początków lat 40. XX w. stał się zasadniczy. Ponadto integracja miała mieć charakter ewolucyjny. Konfederacja polsko-czechosłowacka oparta właśnie na gospodarce miała być początkiem integracji w Europie Środkowej⁵¹. Zakładano jednak, że w dalszej perspektywie związek państw Europy Środkowej połączy się z unią bałkańską. Mniej uwagi myśl polityczna zwracała na Litwę, Łotwę i Estonię, ponieważ nie chciano pogłębiać konfliktu z ZSRR, który już istniał na tle polskich Kresów Wschodnich. Jednak powrót do idei jagiellońskiej i międzywojennej koncepcji Międzymorza dawał o sobie znać, co przede wszystkim można było zauważyć wśród socjalistów z PPS-WRN. Powstanie konfederacji Europy Środkowej i Południowej miało spełnić rolę „trzeciej siły”, zapewniając bezpieczeństwo krajom między Niemcami a ZSRR oraz ich pozycję, z którą musiałyby się liczyć mocarstwa zachodnie. Natomiast idea USE nie była już eksponowana, bardziej brano pod uwagę powstanie Związku Narodów jako luźnej konfederacji⁵². Lewica socjalistyczna skupiona wokół Robotniczej Partii Polskich Socjalistów w swoich programach podkreślała konieczność integracji całego kontynentu bez Wielkiej Brytanii i ZSRR, ze względu na totalitarny charakter systemu bolszewickiego. USE miała być federacją zdecentralizowaną, tzn. każde państwo zachowałoby swój system ustrojowo-polityczny, oparty jednak na zasadach demokracji socjalistycznej. Osnową myśli politycznej RPPS było przekonanie, że wojna światowa zakończy się rewolucją demokratyczno-socjalistyczną, która doprowadzi do powstania socjalistycznych USE⁵³.

Polskie koncepcje federalistyczne okresu wojny i okupacji były w warunkach powojennych nierealistyczne z wielu powodów. Najważniejsze z nich to: material-

⁵¹ Zob. szerzej: J. Skodlarski, *Epilog układu Sikorski-Benesz. Z dziejów polsko-czechosłowackich w latach 1939–1949*, Łódź 1998; T. Kisielewski, *Federacja Środkowo-Europejska. Pertraktacje polsko-czechosłowackie 1939–1943*, Warszawa 1991; K. Rosen-Zawadzki, *Próby skonfederowania Środkowo-Wschodniej Europy (1939–1943)*, „Studia z Dziejów ZSRR i Europy Środkowej” 1965, t. 1, s. 196–224.

⁵² S. Ciesielski, J. Juchnowski, *Dylematy i poszukiwania. Studia nad polską myślą socjalistyczną 1939–1948*, Wrocław 1991, s. 107–159.

⁵³ J. Juchnowski, *Koncepcje polityki międzynarodowej polskiego ruchu socjalistycznego 1939–1945*, Wrocław 1987, s. 107–114.

ne i strukturalne zniszczenia wojenne niemal wszystkich państw kontynentu, osłabienie pozycji mocarstw europejskich, błędna polityka prezydenta Franklina D. Roosevelta, która w konsekwencji sprzyjała imperialnej polityce Związku Radzieckiego oraz zwalczanie konkurencyjnego ośrodka federacyjnego w Europie przez Białą Dom. Nie sprzyjał również powstaniu USE fakt współpracy niektórych państw europejskich z hitlerowskimi Niemcami.

Zainteresowanie integracją Europy z okresu II wojny światowej wyraźnie zostało ograniczone. Państwa i społeczeństwa europejskie bardziej zajmowały się utrzymaniem niepodległości bądź wyzwoleniem z okupacji. Ewenementem była tutaj polska myśl polityczna. Wszystkie główne partie polityczne miały w swoich doktrynach plany integracyjne, bardziej lub mniej ogólnikowe. Zasadniczo nie różniły się one w generalnych założeniach. Miały na celu zapewnienie bezpieczeństwa i rozwoju cywilizacyjnego Polsce i Europie Środkowej. Jednak wszystkie one były utopijne w warunkach wojennych, przede wszystkim po teherańskiej konferencji, która podzieliła świat na dwa bieguny polityczne. Mimo mało realistycznych założeń w zakresie integracji europejskiej polska myśl była jedyną, która w istotnej mierze nawiązywała do wielu zasad Paneuropy. Zachód i jego myśl polityczna odnosiła się do koncepcji Paneuropy rzadko, przyjmując publicystyczny charakter.

W momencie zmiany polityki Stanów Zjednoczonych Ameryki w 1946 r. zaktualizowały się koncepcje integracyjne wypracowane w okresie międzywojennym, jak Paneuropa, oraz te z okresu II wojny światowej. Na arenę polityczną Europy wyszły środowiska prointegracyjne, głównie złożone z inteligencji twórczej i polityków o wysokim poziomie intelektualnym, mające skonkretyzowaną wizję nowej Europy. W tę atmosferę i sytuację wpisywali się polscy politycy emigracyjni, aktywnie uczestnicząc w przedsięwzięciach zmierzających do utworzenia federacji na kontynencie. Analiza emigracyjnej myśli politycznej prowadzi do wniosku, że polscy pisarze polityczni oraz emigracyjne ośrodki rządowe opowiadały się od 1946 r. za Europą sfederalizowaną politycznie i gospodarczo. Jednocześnie krytycznie odnoszono się do gaullistowskiej idei Europy Ojczyzn⁵⁴.

Idea integracyjna w zachodnioeuropejskiej myśli została wzmocniona działaniami politycznymi w postaci Europejskiej Wspólnoty Węgla i Stali, a następnie Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej, natomiast w Europie Środkowej utrwalił się system totalitarnego podporządkowania. Państwa tej części Europy odzyskały formalną niepodległość, ale bez suwerenności. Taki fakt miał miejsce podczas obrad tzw. sejmiku niemieckiego w 1949 r. W myśli politycznej okresu Polski Ludowej można doszukać się pierwiastka integracyjnego tylko w koncepcjach koncesjonowanej PPS. Otóż lewicowi socjaliści mieli marzenia, by przynajmniej zainicjować załączek federacji w postaci skonfederowanych partii socjaldemokratycznych Europy. Te dążenia pozostały tylko marzeniami.

Integracja w myśli politycznej polskiej opozycji lat 70. i 80. XX w. nie była problematyką zbyt rozwiniętą, głównie chodziło o doprowadzenie Polski do suwe-

⁵⁴ Zob. szerzej: W. Bokajło, dz. cyt., s. 176–182; M.S. Wolański, *Europa Środkowo-Wschodnia w myśli emigracji polskiej 1945–1975*, Wrocław 1996.

renności. Nad tym przede wszystkim skupiała myśl polityczna i działania praktyczne, a problemem było osłabienie Związku Radzieckiego i doprowadzenie do zliberalizowania jego polityki wobec Polski i innych państw Europy Środkowej⁵⁵. Stąd polska opozycja, przekonana o konieczności zjednoczenia Europy, nie opowiadała się za przystąpieniem małych krajów bałtyckich oraz Białorusi i Ukrainy do sfederalizowanego kontynentu. Interesujące były etapy, jakie proponowali polscy ideolodzy państwom tzw. obozu socjalistycznego na drodze do wejścia do struktur zjednoczeniowych kontynentu. I tak, etap I: miał polegać na zmianie mentalności i wartości politycznych przez środowiska twórcze i opiniotwórcze; etap II: federalizm struktur politycznych i gospodarczych; etap III: integracja kulturowo-cywilizacyjna. Głębsze zdefiniowanie tych etapów nie miało miejsca, dominowały raczej określenia hasłowe. Nie definiowano również charakteru integracji, na przemian opowiadając się za federacją lub konfederacją. Za ostatnią strukturą integracyjną bardziej opowiadały się ugrupowania prawicowe. Wynikało to z ich założeń ideologicznych⁵⁶. Wszystkie jednak siły opozycyjne uważały integrację za konieczność dziejową, tym bardziej że w latach 90. XX w. nastąpiło zjednoczenie Niemiec i rozpad ZSRR. Sytuacja w Europie Środkowej stała się wówczas skomplikowana i trudna do przewidzenia w dłuższej perspektywie politycznej. Komplikowały się również stosunki na Bałkanach.

Jagiellońska idea integracji znajdowała coraz mniej miejsca w myśli politycznej polskiej opozycji lat 70. XX w. Aczkolwiek były ugrupowania, które kultywowały tradycję polityczną opartą na idei państwa Jagiellonów, były to: Konfederacja Polski Niepodległej, Kongres Solidarności Narodu czy grupa Wolność – Sprawiedliwość – Niepodległość. Przede wszystkim te ugrupowania nawiązywały do koncepcji Międzymorza i utworzenia federacji regionalnej, współpracującej, ale konkurencyjnej wobec UE. W tych założeniach doktrynalnych można dostrzec dążenie do stworzenia w Europie „trzeciej siły”⁵⁷. Federacja krajów Europy Środkowej i Bałkanów miała stawać stopniowo ponad państwem, przy zachowaniu dużej autonomii dla państw wchodzących w skład związku. Była to idea mocno eksponowana przez ideologów i polityków skupionych wokół tzw. paryskiej „Kultury”. Wstrzeźliwość wobec wstąpienia Polski do UE była obecna również na lewej stronie polskiej sceny politycznej.

Wraz z przystąpieniem Polski do NATO wszystkie główne ugrupowania polityczne opowiadały się za wejściem w skład UE jako dowód dążenia do pełnej integracji z Zachodem.

Z dojrzałością polskiej myśli politycznej w zakresie integracji kontynentu mamy do czynienia dopiero w pierwszych latach XXI w. Nie jest to równoznaczne z brakiem różnic co do charakteru integracji, jej celów i wizji przyszłości.

⁵⁵ J. Juchnowski, *Federalizm w polskiej...*, s. 219; K. Rogaczewska, *Federalizm europejski w koncepcjach polskiej opozycji politycznej 1976–1989*, w: *Federalizm. Teorie...*, s. 310.

⁵⁶ J. Juchnowski, *Federalizm w polskiej...*, s. 220.

⁵⁷ Zob. szerzej: *Polska i Międzymorze. Wokół dróg działania programu przyszłości*, Wrocław 1986.

Bibliografia

Opracowania:

- 700 lat myśli polskiej. *Filozofia i myśl społeczna w latach 1831–1864*, wybór, wstęp i przypisy A. Walicki, noty biobibliograficzne A. Sikora, oprac. tekstów J. Garewicz, Warszawa 1977.
- Abraham W., *Dante jako polityk i publicysta*, Poznań 1922.
- Baszkievicz J., *Anatomia bonapartyzmu*, Gdańsk 2003.
- Baszkievicz J., *Historia Francji*, Warszawa 1974.
- Baszkievicz J., *Myśl polityczna wieków średnich*, Warszawa 1970.
- Baszkievicz J., *Wolność, równość, własność: rewolucje burżuazyjne*, Warszawa 1981.
- Bernacki W., *Od modernizmu do postmodernizmu. Obraz społeczeństwa modernistycznego w literaturze krytycznej*, Kraków 2000.
- Bokajło W., *Historyczne tło polskiego federalizmu*, w: *Federalizm. Teorie i koncepcje*, red. W. Bokajło, Wrocław 1998.
- Bowle J., *Naród europejski*, Toruń 1998.
- Bowle J., *The Unity of European History*, London 1948.
- Chaunu P., *Cywilizacja wieku oświecenia*, Warszawa 1993.
- Ciesielski S., Juchnowski J., *Dylematy i poszukiwania. Studia nad polską myślą socjalistyczną 1939–1948*, Wrocław 1991.
- Citkowska-Kimla A., *Romantyzm polityczny w Niemczech. Reprezentanci, idee, model*, Kraków 2010.
- Coudenhove-Kalergi R., *Pan-Europa*, Wien 1923.
- Deruga A., *Polityka wschodnia Polski wobec ziem Litwy, Białorusi i Ukrainy w latach 1918–1927*, Warszawa 1969.
- Dawson Ch., *Formowanie się chrześcijaństwa*, Warszawa 1987.
- Davies N., *Europa. Rozprawa historyczna z historią*, Kraków 1998.
- de Rougemont D., *The Idea of Europe*, London–New York 1966.
- Doktryny polityczne XIX i XX wieku*, red. K. Chojnicka, W. Kozub-Ciembroniewicz, Kraków 2000.
- Ekes J., *Trójpodział władzy i zgoda wszystkich. Naczelne zasady „ustroju mieszanego” w staropolskiej refleksji politycznej*, Siedlce 2001.
- Ekes J., *Złota demokracja*, Warszawa 1987.
- Fieder K., *Niemieckie plany integracji Europy na tle zachodnioeuropejskich doktryn zjednoczeniowych 1918–1945*, Wrocław 1991.
- Galos A., *Konserwatyści polscy w XIX w. a państwo*, w: *Państwo w polskiej myśli politycznej*, red. W. Wrzesiński, Wrocław 1988.
- Grinberg D., *Ruch anarchistyczny w Europie Zachodniej 1870–1914*, Warszawa 1994.
- Gross F., *Federacje i konfederacje europejskie. Rodowód i wizje*, Warszawa 1994.
- Hazard P., *Myśl europejska w XVIII wieku. Od Monteskiusza do Lessinga*, Warszawa 1972.
- Heater D.B., *Political Ideas in the Modern World*, New York 1962.
- Heck R., *Czeski plan związku władców europejskich z lat 1462–1464*, w: *Studia z dziejów polskich i czeskich*, red. E. i K. Małczyński, Wrocław 1960.
- Jacznowska M., *Historia starożytnego Rzymu*, Warszawa 1986.
- Janion M., Żmigrodzka M., *Romantyzm i historia*, Gdańsk 2001.

- Jastrzębowski W.B., *Traktat o wiecznym przymierzu między narodami ucywilizowanymi. Konstytucja dla Europy*, oprac. i zarys dziejów myśli politycznej F. Romantowska, Warszawa–Łódź 1985.
- Juchnowski J., *Federalizm i integracja europejska w myśli politycznej socjalistów polskich (1922–1939)*, w: *Federalizm. Teorie i koncepcje*, red. W. Bokajło, Wrocław 1998.
- Juchnowski J., *Federalizm w polskiej myśli politycznej XX wieku*, w: *Polacy – Polska – Europa. Interpretacje idei politycznych*, red. T. Godlewski, W. Jurkiewicz, Bydgoszcz 2002.
- Juchnowski J., *Idea jagiellońska w polskiej myśli politycznej I połowy XIX w.*, w: *Studia nad współczesnymi systemami politycznymi*, t. I: *Podmioty i procesy demokratyczne*, red. J. Juchnowski, R. Wiszniewski, Toruń 2014.
- Juchnowski J., *Istota państwa w zachodnioeuropejskiej myśli politycznej. Od polis do państwa narodowego*, Warszawa 2013.
- Juchnowski J., *Koncepcje polityki międzynarodowej polskiego ruchu socjalistycznego 1939–1945*, Wrocław 1987.
- Juchnowski J., *O niektórych założeniach myśli politycznej głównych nurtów Wielkiej Emigracji*, w: *Studia historyczne i politologiczne*, red. R. Gelles, M.S. Wolański, Wrocław 1997.
- Juchnowski J., *Pokój i bezpieczeństwo Europy i Polski w koncepcji integracyjnej Stanisława Leszczyńskiego*, w: *Europa, idee, koncepcje, rzeczywistość*, red. J. Juchnowski, P. Turczyński, R. Wiszniewski, Kraków 2016.
- Juchnowski J., *Polski ruch socjalistyczny wobec Niemiec okresu Republiki Weimarskiej 1919–1932*, Wrocław 1997.
- Juchnowski J., Sielezin J.R., *Ancient and Medieval Nation State: Political and Historical Deliberations*, w: *Challenges to Representative Democracy: a European Perspective*, red. R. Wiszniewski, Frankfurt am Main–New York–Oxford 2015.
- Juchnowski R., *Miejsce geopolityki w polskiej myśli politycznej XIX i XX wieku*, Toruń 2018.
- Juzwenko A., *Polska a „biała” Rosja (od listopada 1918 do kwietnia 1920 r.)*, Wrocław 1973.
- Kalemka S., *Problemy państwa w polskiej myśli politycznej okresu międzywojennego*, w: *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku*, t. VII: *Państwo w polskiej myśli politycznej*, red. W. Wrzeński, Wrocław 1988.
- Kaute W., *Konserwatyzm wobec przeszłości i przyszłości Polski, casus Michała Bobrzyńskiego*, w: *Konserwatyzm. Historia i współczesność*, red. S. Stępień, Lublin 2003.
- King P., *Federalism and Federation*, London 1982.
- Kisielewski T., *Federacja Środkowo-Europejska. Pertraktacje polsko-czechosłowackie 1939–1943*, Warszawa 1991.
- Kłoczowski J., *Europa. Chrześcijańskie korzenie*, Warszawa 2004.
- Kołakowski A., *Spengler*, Warszawa 1981.
- Kołakowski L., *Główne nurty marksizmu*, t. I–III, Warszawa 2009.
- Korpanty J., *Myśl polityczna republiki rzymskiej*, Wrocław 1977.
- Kowalczyk S., *Idea sprawiedliwości społecznej a myśl chrześcijańska*, Lublin 1998.
- Król M., *Konserwatyści a niepodległość. Studia nad polską myślą konserwatywną XIX w.*, Kraków 1985.
- Król M., *Historia myśli politycznej. Od Machiavellego po czasy współczesne*, Gdańsk 1998.
- Kundera E., *Doktryna „socjalistów z katedry” (1872–1918)*, Wrocław 1996.
- Kwilecki A., *Idea zjednoczenia Europy*, Poznań 1969.

- Le Goff J., *Kultura średniowiecznej Europy*, Warszawa 1994.
- Lelewel J., *Dzieła*, t. VIII, Warszawa 1961.
- Lenin W.I., *O hasła Stanów Zjednoczonych Europy*, w: *Dzieła*, t. 21, Warszawa 1951.
- Ludwikowski R.R., *Główne nurty polskiej myśli politycznej 1815–1890*, Warszawa 1982.
- Łagowski B., *Filozofia polityczna Maurycego Mochnackiego*, Kraków 1981.
- Łastawski K., *Od idei do integracji europejskiej*, Warszawa 2003.
- Maciejewski M., *Powszechna historia gospodarcza czasów nowożytnych*, Wrocław 1996.
- Małec J., *Szkice z dziejów federalizmu i myśli federalistycznej w czasach nowożytnych*, Kraków 1999.
- Manifesty romantyczne 1790–1830. Anglia. Niemcy. Francja*, wybór tekstów i oprac. A. Kowalczyk, Warszawa 1975.
- Marszałek A., *Z historii europejskiej idei integracji międzynarodowej*, Łódź 1996.
- Modzelewski K., *Barbarzyńska Europa*, Warszawa 2004.
- Morgan R., *West European Politics since 1945. The Shaping of the European Community*, London 1972.
- Moss W., *History of Russia*, Vol. 1: *To 1917*, London 2003.
- Nozick R., *Anarchia, państwo, utopia*, Warszawa 1999.
- Ogonowski Z., *Filozofia polityczna w Polsce w XVII wieku i tradycja demokracji europejskiej*, Warszawa 1999.
- Olszewski H., *Sejm dawnej Rzeczypospolitej. Ustrój i idee*, Poznań 2002.
- Ortega y Gasset J., *Bunt mas*, Warszawa 1996.
- Pipes R., *Rosja bolszewików*, Warszawa 2005.
- Polska i Międzymorze. Wokół dróg działania programu przyszłości*, Wrocław 1986.
- Pomian K., *Europa a jej narody*, Warszawa 1992.
- Program społeczny i polityczny Gromady Rewolucyjnej Londyn*, w: *Polska myśl polityczna XIX w.*, wybór tekstów źródłowych z komentarzem, oprac. J. Juchnowski, W. Kalicki, J. Tomaszewski, Wrocław 1999.
- Prokopczuk P.P., *Historia powszechna 1871–1939*, Warszawa 1973.
- Rau Z., *Liberalizm. Zarys myśli politycznej w XIX i XX wieku*, Warszawa 2000.
- Rogaczewska K., *Federalizm europejski w koncepcjach polskiej opozycji politycznej 1976–1989*, w: *Federalizm. Teorie i koncepcje*, red. W. Bokajło, Wrocław 1998.
- Roszkowski W., *Najnowsza historia Polski 1918–1980*, Londyn 1989.
- Schaff A., *Wstęp do teorii marksizmu. Zarys materializmu dialektycznego i historycznego*, Warszawa 1947.
- Schlesinger A., *Federalism in Central and Eastern Europe*, New York 1949.
- Schmitt C., *Polityczny romantyzm*, w: *Rewolucja konserwatywna w Niemczech 1918–1933*, red. U. Kunicki, Poznań 1999.
- Seidler G.L., *Przedmarksistowska myśl polityczna*, Kraków 1985.
- Serczyk W., *Iwan IV Groźny*, Wrocław 2004.
- Sielezin J.R., *W kręgu myśli politycznej polskiego ruchu ludowego. Artykuły i szkice*, Warszawa 2017.
- Skodlarski J., *Epilog układu Sikorski–Benesz. Z dziejów polsko-czechosłowackich w latach 1939–1949*, Łódź 1998.
- Skowronek J., *Antynapoleońskie koncepcje Czartoryskiego*, Warszawa 1969.
- Skrzypek A., *Związek Bałtycki*, Warszawa 1972.
- Smogorzewski K., *Myśli o integracji Europy Środkowo-Wschodniej 1939–1944*, Warszawa 2001.

- Solovev S.M., *From Clan to Crown. History of Russia from Earliest Time*, Gulf Breeze 1976.
- Staszic S., *Pisma filozoficzne i społeczne*, t. 2, Warszawa 1954.
- Strauss L., *Prawo natury w świetle historii*, Warszawa 1969.
- Studia z dziejów polskiej myśli politycznej*, t. 1: *Ideologowie epoki romantyzmu wobec współczesnych problemów Polski i Europy*, red. S. Kalembka, Toruń 1989.
- Swieżawski S., *Św. Tomasz na nowo odczytany*, Poznań 2002.
- Szczech T., *Państwo i prawo w doktrynie św. Augustyna, M. Lutra i Jana Kalwina*, Łódź 2006.
- Szeląg Z., *Romantyzm i polityka*, Grójec 1996.
- Śladkowski W., *Emigracja polska we Francji 1871–1918*, Lublin 1980.
- Śliwa M., *Polska myśl polityczna w I połowie XX wieku*, Wrocław 1993.
- Toynbee A.J., *Studium historii*, Warszawa 2000.
- Turczyński P., *Integracja i dezintegracja w Europie*, w: *Procesy integracyjne i dezintegracyjne w Europie*, red. A. Pacześniak, M. Klimowicz, Wrocław 2014.
- Ullmann W., *Średniowieczne korzenie renesansowego humanizmu*, Łódź 1985.
- Waldenberg M., *Z myśli społeczno-politycznej Edwarda Bernsteina*, w: *Z dziejów myśli politycznej w Niemczech*, red. H. Olszewski, Poznań 1982.
- Wehlberg W., *Ideen und Projekte betragen die Vereinigten Staaten von Europa In ten letzten 1000 Jahren*, Bremen 1984.
- Wiaderny-Bidzińska K., *Polityczna integracja Europy Zachodniej*, Toruń 1999.
- Wolański M.S., *Europa Środkowo-Wschodnia w myśli emigracji polskiej 1945–1975*, Wrocław 1996.
- Wolff-Powęska A., *Doktryna geopolityki w Niemczech*, Poznań 1979.
- Wolski J., *Historia powszechna starożytności*, Warszawa 1996.
- Wójcik Z., *Historia powszechna. Wiek XVI–XVII*, Warszawa 1995.
- Wyrozumski J., *Kazimierz Wielki*, Wrocław 1982.
- Voise W., *Początki nowożytnych nauk społecznych. Epoka renesansu, jej narodziny i schyłek*, Warszawa 1962.
- Zientara B., *Historia powszechna średniowiecza*, Warszawa 1968.
- Zurcher A.J., *The Struggle to Unite Europe 1940–1958*, New York 1958.

Artykuły naukowe:

- Adamus J., *Ideologia feudalna w Polsce X–XII w.*, „Studia Wczesnośredniowieczne” 1958, nr 1.
- Duchhardt H., *Początki idei Europy*, „Przegląd Zachodni” 1996, nr 2.
- Juchnowski J., *Federalizm w myśli politycznej PPS a sprawa niepodległości Polski (1893–1918)*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” Nauki Polityczne 1983, z. XVIII.
- Juchnowski J., Pieróg A., *Idee demokratyczno-mocarstwowe w polskiej myśli politycznej. Utopia czy realizm?*, „Wrocławskie Studia Politologiczne” 2019 (w druku).
- Juchnowski S., *Krytyka konwencjonalizmu w myśli Leszka Kołakowskiego w pierwszej połowie lat pięćdziesiątych*, Wrocławskie Studia Politologiczne” 2019 (w druku).
- Radzikowski P., *Wizje Europy w okresie II wojny światowej*, „Zeszyty Naukowe UJ”. Prace Historyczne 1988, z. 87.
- Rosen-Zawadzki K., *Próby skonfederowania Środkowo-Wschodniej Europy (1939–1943)*, „Studia z Dziejów ZSRR i Europy Środkowej” 1965, t. 1.
- Wistrich E., *Droga Europy do zjednoczenia*, „Sprawy Międzynarodowe” 1990, nr 10.

Streszczenie:

Idee federacyjno-integracyjne były stałą wartością europejskiej myśli politycznej, szczególnie zaś polskiej. W starożytności pojawiła się ta idea już u Greków i była materializowana w postaci związków państw oraz związków religijnych, zwanych amfiktioniami. Idee te i jej realizacje były kontynuowane w średniowiecznej Europie. Idea uniwersalizmu chrześcijańskiego oraz nadanie jej charakteru i działalności politycznej wzbogaciły zasady integracyjne (w europejskiej myśli politycznej). Już w okresie państwa Franków Karol Wielki próbował odbudować, częściowo w zmienionym kształcie i formie, *Imperium Romanum*. Następnie te założenia doktrynalne w praktyce realizowało wczesne cesarstwo niemieckie.

Polska myśl polityczna znalazła się w zachodnioeuropejskim nurcie integracyjnym. Początki tego zjawiska można już dostrzec w dobie piastowskiej. Jednak rozwinięcie idei i praktyki integracyjnej nastąpiło w dobie Jagiellonów. Polskie zasady integracyjne nawiązywały mocno do rzymskich rozwiązań. Głównie chodziło o zasadę, że zasadniczą wartością integracji jest stanowe społeczeństwo obywatelskie, wspólny katalog aksjologiczny oparty na chrześcijaństwie, wspólny system prawny, przy zachowaniu odrębności krajowych i regionalnych. Te idee i zasady były istotnymi składowymi polskiej myśli politycznej aż do lat nam obecnych. Są one widoczne w założeniach teoretycznych polskich partii politycznych XIX i XX w. oraz wśród części polskich pisarzy politycznych XXI w.

Pod wpływem zmian cywilizacyjnych i społecznych w świecie, Europie i Polsce niektóre założenia teoretyczne koncepcji integracyjnych uległy zmianom. Przykładowo, pojęcie społeczeństwa obywatelskiego, treści pojęć: federacji i konfederacja, mocarstwowość, relacje między polityką a ekonomią oraz systemem wartości. Jednak generalne założenia integracyjne w europejskiej, a szczególnie polskiej myśli politycznej zostały zachowane. Można to zaobserwować w obecnej polityce III RP. Inną kwestią jest próba realizacji integracji w Europie Środkowej. Konkretyzacja koncepcji integracji Europy Środkowej i przemyślana intelektualnie jej realizacja są niezbędne.

Słowa kluczowe: europejska myśl polityczna, polska myśl polityczna, ideologia a praktyka polityczna, integracja, federalizm, uniwersalizm, społeczeństwo obywatelskie, idea jagiellońska, Europa Środkowa.

Federalist Concepts in Polish Political Thought on the Background of European Integration Ideas

Abstract:

The ideas of federation and integration were of the highest importance in the European and especially Polish political thought. Ancient Greeks initially conceived those ideas in the early classical period. At that time, these ideas were implemented in the form of association of polis (states) and religious associations of states, called "amphictyonies." Greek ideas were later continuously developed in the Middle Ages. During that period, the idea of Christian universalism became political. It resulted in the enhancement of integration principles of European political thought. Already then, during the Carolinian period, Charles the Great tried to restore the Roman Empire in a partially new and distinct form. His doctrinal assumptions were later realized in practice by the early German Empire.

Polish political thought is also to be found in the West European integration currents already since the Piast era. But the idea of integration reached its theoretical and practical maturity during the Jagiellonian period. Polish principles of the political integration referred strongly to the Roman solutions. In general, those principles were based on the estate civil society, Christianity as the axiological foundation and common legal system which maintained regional separateness. These ideas and principles were always important components of Polish political thought and still are up to modern times. These principles are visible in the theoretical assumptions of Polish political parties of the 19th and 20th centuries, and among some Polish political writers of the 21st century.

Under the influence of civilizational and social changes in the world, Europe and Poland, some theoretical assumptions of integrational concepts have changed, among others: the notion of civil society, as well as the content of concepts like federation, confederation, and superpower. Likewise, the conceptualization of relationships between politics, economy, and the axiological system also evolved. However, core assumptions of the integration have been preserved in European and Polish political thought, which can be seen in the contemporary politics of Poland. Integration of Central Europe is a more complex and specific question. Practical implementation of it begs distinct theoretical considerations.

Keywords: European political thought, Polish political thought, ideology, and political praxis, integration, federalism, universalism, civil society, Jagiellonian Idea, Central Europe.